

Concluzii

1. La un nivel profund, actele traducerii și glosării reprezintă activități formative și creatoare care se desfășoară în cadrul și cu un sistem lingvistic, în urma impulsurilor primite de acea limbă la contactul cu o alta (sau cu mai multe limbi). Contactul cu o altă limbă este în măsură să scoată în evidență caracteristici, nevoi și posibilități pe care un sistem le are, precum și trăsături funcționale ale acelei limbi, care dau măsura capacităților sale de a percepe, cuprinde și exprima realitatea și conceptele pe care și le-a format asupra acesteia. Ca urmare a contactelor se pot pune în mișcare procese prin care limba își definește conținuturile și forma. Aceste procese interne, însă, decurg din nevoi interne ale sistemului, care sînt doar evidențiate sau accelerate prin contact. Autocunoașterea prin comparare, evidențiere a diferențelor și observare a capacităților sistemului de a dobîndi noi calități este un proces complex care, în primă instanță, poate declanșa mecanisme de ajustare a limbii la sistemul cu care se compară. Etapa aceasta, însă, nu este decît una în cadrul căreia se amorsează sistemele adaptative și evolutive pe care orice structură vie le deține. Achiziția de noi forme și tipare, dezvoltarea proceselor imitative pînă la plămădirea de sine stătătoare de structuri, în același timp cu punerea în funcțiune a mecanismelor de selecție prin care organismul își prezervă datele fundamentale ale identității sale, apoi mistuirea modelelor recreate pînă la învățarea și intrarea lor în reflex sînt pași ce pot culmina cu dezvoltarea mecanismelor de evoluție prin creația proprie.

Fiind vorba despre un sistem deschis de forțe, esența proceselor pe care le-am observat se referă la reconfigurarea limbii țintă, apoi la reechilibrarea acesteia, cu trecerea efectelor la nivel de uz și de aspect literar.

2. Avînd ca bază nivelul de limbă vorbit sub forma graiurilor, a cărui dezvoltare către o limbă cultă a fost înăbușit prin suprapunerea unei limbi de cultură străine, precum majoritatea limbilor Evului Mediu și Renașterii europene, limba română a avut de străbătut un drum dificil în vederea edificării unui aspect literar propriu. În punctul de plecare, constituit de limba vie, dominantă a fost reprezentată de jocul neîncetat dintre variabilitate și stabilitate, petrecut în cadrele firești ale evoluției lingvistice. La oscilațiile vorbirii în cadrele instabile ale cutumelor de grai și în cadrul generos al sistemului s-au adăugat apoi oscilațiile generate de interferențele cu alte limbi. Apărut în urma contactelor produse prin actul traducerii, acest nou și diferit tip de oscilație a exersat timp de cel puțin două sute de ani mecanismele adaptative și creatoare ale limbii române, în direcția constituirii unui aspect literar.

Aflate în stare de contiguitate geografică și în strînse contacte de tot felul, graiurile diferitelor arii ale dialectului dacoromân s-au putut dezvolta în sensul unei remarcabile unități de sistem, cu diferențe punctiforme, discontinui, relativ minore la nivelul realizărilor concrete ale sistemului. În principal, acest fapt s-a datorat, pe de o parte, celor două tipuri de contact, mai sus amintite, pe de altă parte, modalităților și ritmului în care sistemul limbii române evolua. Spre deosebire de cazul altor limbi europene, numai privind din perspectiva unor cerințe de strictă identitate între formele și fonetismele produse la nivelul întregului ansamblu dacoromânesc se poate considera că graiurile dialectului dacoromân prezintă diferențe de natură să circumscrie graiuri diferențiate. Altfel spus, dialectul dacoromân poate fi subîmpărțit în graiuri delimitabile geografic, dar criteriile lingvistice utilizate în acest scop nu prezintă continuitate la modul riguros și nu reflectă caracteristici diferențiate de esență. Fărîmițarea dialectală de care amintea O. Densusianu constituie o probă a mării vechimi a dialectului dacoromân pe propriul teritoriu, fiind, totodată, o sursă a numeroase diferențieri ale unor stadii revolute, diferențieri pe care un popor vechi le-a conservat în mod natural. La aceste diferențieri s-au adăugat apoi mereu altele, date de evoluția limbii. Sumele acestora, însă, nu au reușit să depășească stadiul acumulărilor cantitative în cadrele coerente ale unor procese diferențiate de natură să producă subdialecte în adevăratul sens al cuvîntului.

Aflate în liberă concurență, graiurile dacoromâne își vor constitui, începîndu cu secolul al XVI-lea, variante literare proprii, și acestea caracterizate de largi zone de întrepătrundere, diferențiate la nivelul doar al anumitor caracteristici fonetice, morfosintactice și lexicale. În fapt, libera concurență a graiurilor dacoromâne a fost mereu atenuată de mișcările de populație de la interiorul teritoriului dacoromân. De aceea, nici diferențele de la nivelul aspectelor literare constituite (acestea greu nu doar de definit la nivelul trăsăturilor lingvistice constitutive, ci și la cel al numărului respectivelor variante) nu apar cu pregnanță decît la nivelul trăsăturilor care se particularizaseră ca atare încă din perioada preliterară. În fapt, cu excepția cîtorva trăsături, diferențele dintre variantele literare românești sînt date de constanța cu care anumite particularități lingvistice apar sau nu în, și nu de prezența sau absența sistematică a anumitor particularități de același fel. În sfîrșit, situația aceasta a fost favorizată într-o anumită măsură (dar și împiedicată, totodată) de faptul că, aspectul literar românesc s-a edificat și sub puternicul impuls al textelor străine traduse și compilate.

Privind, iarăși, la situația altor limbi, precum italiana, franceza sau germana, nu se poate accepta că asupra acestora nu au acționat - precum asupra oricărei limbi naturale - principiile generale de acțiune, valabile pentru orice sistem lingvistic. Dacă, comparativ cu cazul românei, acțiunea acestor principii a fost frînată, suspendată sau distorsionată - cum s-a și întâmplat, de altfel -, atunci, în asemenea situații, factorii de ordin extralingvistic implicați capătă o pondere deosebit de însemnată. În limitele cadrului social, politic, economic și administrativ, doi dintre cei mai însemnați factori de acest fel (definiți cât mai cuprinzător cu putință) sînt dați de: contextul, în sens larg, în care se petrec interacțiunile dintre membrii comunităților și caracterul relațiilor intra și extracomunitare, precum și de efectele acelor relații, împreună cu rata și proporțiile în care acele efecte se produc, devenind ulterior cauze cu acțiune eficientă.

Supusă evoluțiilor care înglobează tendințele spre variabilitate și stabilitate impuse de necesitățile din interiorul unei comunități și nu tendințelor caracteristice comunităților care au evoluat divergent, aspectul literar al limbii române se va contura în chipul bazei pe care se întemeia. Această bază, reprezentată de graiuri - forme de concretizare de un anumit grad a existenței sistemului - își va transmite atît caracteristicile de unitate, cît și pe cele diversitate.

3. Situații precum cele cu care s-a exemplificat de-a lungul prezentului studiu arată că o creștere cantitativă și calitativă a exercițiului limbii române, sub forma aspectului literar, atît prin componenta internă, cît și prin cea externă (ambele aflate în strînse relații de interdeterminare) are efecte importante și ample în planul evoluției aspectului literar românesc, fapt vizibil în compararea situației traducerilor și textelor secolului al XVI-lea cu cele ale secolului al XVII-lea. Trecerea de la urmarea fidelă, cu firave ori neajutorate încercări de edificare a unor cadre proprii de expresie cultă, la reconstruirea fidelă a unor conținuturi, cu dobîndirea unor capacități proprii de expresie (precum în NTB) și chiar la încercarea de automodelare după chipul unui tipar cult de mare prestigiu (precum în BB) s-a făcut, în principal, ca urmare a creșterii vitezei de reconsiderare a elementelor diferitelor sisteme ale limbii, fapt datorat, mai cu seamă, acestei activități de traducere.

4. La baza abaterilor se află mai multe tipuri de cauze, care acționează în anumite condiții. Într-un anumit segment al său, textul de tradus, ori cel cu ajutorul căruia se opera revizia (slavon, grecesc, maghiar) poate fi distorsionat prin traducere și revizie datorită: insuficienței stăpîniri a limbii respective; tentativelor de adaptare și, mai ales, de lămurire a diferitelor segmente de text - considerate ca obscure sau neclare în textul străin ori românesc revizuit; a feluritelor influențe exercitate de un alt text consultat; neatenției. În felul acesta pot apărea: greșeli prin omisiune, confuzii și obscurități, confuzia formelor, a sensurilor; redarea și echivalarea greșită a unor structuri complexe; utilizarea relativ frecventă a unor structuri, dar pe baza înțelegerii doar a unor părți din structurile străine astfel traduse; aproximări ale diferitelor categorii gramaticale, mai ales a genului, cazului, timpului și modului; echivalări mecanice petrecute la nivelul formelor, mai cu seamă pentru anumite instrumente gramaticale; reproducerea unor tipare stilistice ale textului străin, chiar și în locurile în care acesta nu prezintă acele structuri etc.¹

Nivelul de performanță al traducătorilor și revizorilor, accesul acestora la instrumentele de cultură constituie un prim punct de influență a calității lucrului. La faptul că lucrul se desfășoară pe fondul circumstanțial al diferențelor cultural-spirituale nu foarte asemănătoare ale mentalităților care intră astfel în contact, se adaugă, ca un element potențial agravant, diferențele de ordin lingvistic dintre limbile în contact (diferențe situate în compartimentele morfologic, sintactic și lexical). În sfîrșit, factorul agravant îl constituie nivelul de dezvoltare al aspectului literar al limbii române, un vas destul de diform și puțin adecvat conținutului pe care trebuia să îl reprezinte și care trebuia, totodată, să-l formeze.

5. Opțiunea se poate considera ca fiind o libertate luată și asumată de către traducător și revizor. În mod concret, această libertate se asumă prin abaterea de la literă sau prin interpretarea acesteia, în cadrul încercării de a traduce gîndul și nu cuvîntul. Traducătorul și revizorul sînt indivizi modelați sub aspect areal și supuși unor influențe constante și variabile venite dinspre mediul din care fac parte și în care acționează. În acest context, opțiunile lor sînt determinate de nivelul lor de pregătire și de cantitatea și calitatea exercițiului activității lor, de diferite sfere de influență cărora le sînt supuși, dar și de caracteristicile aspectului literar al epocii lor. Independent de individul supus factorilor de mai sus acționează și constrîngerile de sistem. În cazul în care limba sursă, limba țintă, nivelul conceptual și discursiv al textului, toate datele traducătorului și revizorului o permit, în funcție de implicarea factorului conștient în actul căutării și selecției formelor, opțiunea poate cunoaște grade de conștientă. Deși aceste grade sînt extrem de greu delimitabile, actul traducerii și reviziei poate fi considerat ca avînd cel mai ridicat nivel al dimensiunii culturale în cazul în care traducătorul și revizorul caută în mod voit între formele și modalitățile de

¹ Deseori se poate constata că „traducerea” constă în găsirea echivalentelor românești cuvînt cu cuvînt, fără a se înțelege versetul sau fragmentul în ansamblu și, firește, fără a genera astfel un text inteligibil și coerent.

exprimare ale limbii țintă ceea ce se potrivește cel mai bine redării optime a textului și, în conformitate cu principiile pe care și le-a asumat, analizează posibilitățile și soluțiile găsite și hotărăște după ce a deliberat. Firește, există situații în care constrîngeri de tot felul diminuează ori chiar anulează posibilitățile de manifestare ale opțiunii.

Gradul de conștiență cu care actul de la baza opțiunii este dotat se poate judeca în funcție de relația traducătorului și revizorului cu factorii cărora le este supus (condițiile spațio-temporale, nivelul de pregătire, impunerile lingvistice) și, apoi, în funcție de capacitatea acelor indivizi de a se ridica deasupra labirintului lingvistic, conceptual și al actului în sine de traducere și revizie. O relație în care gradul de dependență a individului față de factorii determinanți este ridicat conduce la instaurarea unor constrîngeri severe din partea factorilor respectivi asupra individului, cu consecințe de natură coercitivă în ceea ce privește actul său cultural. În acest caz, posibilitățile sale de opțiune se reduc considerabil, traducătorul și revizorul mai degrabă reacționînd la sugestii venite dinspre complexul de factori determinanți și evoluînd doar în cadre limitate. În aceleași condiții, traducătorul și revizorul, care depășesc simpla integrare în condițiile spațio-temporale și culturale (ajungînd să utilizeze deliberat resursele și căile create prin aceste condiții), care, apoi, prezintă un nivel ridicat de pregătire datorită cunoștințelor bine asimilate și superior organizate, precum și datorită deținerii unor seturi de deprinderi (ajungînd la cunoașterea și stăpînirea, în deplinătatea dimensiunilor sale, a actului cultural pe care îl recrează) și care au cunoștințe și capacități ce le permit să depășească constrîngerile de natură lingvistică, dezvoltă cu factorii determinanți un tip de relație, în care individul tinde, din perspectiva capacității de acțiune liberă, spre egalitate cu aceștia.

Există multe cauze pentru care, în numeroase situații, textul biblic se poate supune interpretărilor. Chiar dacă, strict din perspectiva textului grecesc, spre exemplu, o anumită traducere (și interpretare totodată) ar putea fi calificată drept greșeală, în măsura în care avem a face cu un text tradus - așadar, cu o altă stare a textului -, dacă acea interpretare prezintă coerență, atît în sine, cît și față de text și chiar dacă, astfel, plămîuirea nouă prezintă diferențe de sens față de prima, din perspectivă nefilologică este dificil de arătat dacă avem a face cu o greșeală. Unele dintre cauzele acestei stări de lucruri se pot afla în însuși textul biblic, versiunea latină, cea slavonă, cea românească, alte versiuni prezentînd „abateri” în diferite grade față de versiunea-model, fapt care indică nu doar dificultatea actului traducerii, dar mai ales valențele textului biblic. Din acest motiv, perspectiva care ar trebui să fie a textului este una ideală, de arhetip, realitatea fiind mai nuanțată, iar aspectul *greșeală* relativ.

Sub aspectul formal al exprimării, nu de puține ori, însuși textul ebraic poate oferi exemple de exprimări stîngace sau de exprimări care, la traducere, generează în mod inevitabil dificultăți. O traducere întocmai aduce în limba țintă nu doar caracteristici ale limbilor prin care traducerea trece (ceea, ce, deja, este de natură să creeze un prim set de probleme de ordin lingvistic), ci și aceste stîngăcii. Evitarea unor astfel de situații ar fi oferită de traducerea în spirit. Firește că, așa cum limbile nu se pot reduce unele la altele, nici spiritele nu pot cunoaște un astfel de proces. În majoritatea situațiilor, însă, diferențele dintre conținuturi sînt mai mici decît cele dintre forme, sau contează mai puțin. Totodată, mult mai ușor de sesizat, diferențele de ordin formal rămîn neimportante atît timp cît echivalările la nivel semantic sînt corecte, acesta fiind rolul prim al actului de traducere.

6. Traducerea ca activitate în cultura română face progrese importante în intervalul celor două secole pe care le-am studiat. Spre sfîrșitul secolului al XVII-lea, ea apare dotată cu o coerență și sistemicitate, care doar sporadic apar în traducerile secolului precedent. Dacă, în secolul al XVI-lea, în destul de multe cazuri, apar porțiuni (în texte de o întindere relativ mică, cum ar fi cîteva cărți biblice) în care traducătorul lucrează fără a avea o idee clară măcar asupra versetului respectiv, traducînd înșiruiți de cuvinte, în secolul următor astfel de situații se răresc extrem de mult. Cadrul activității de traducere se organizează treptat, traducătorii selectînd o sursă principală, alături de care pot apărea spre consultare alte versiuni, străine și românești. Studiul comparat al unor astfel de versiuni arată că încă nu se poate vorbi despre o consultare paralelă și minuțioasă, operată în mod constant, cu găsirea soluțiilor de traducere după îndelungi deliberări (acolo unde este cazul). Cu toate acestea, simplul fapt că prefetele unor astfel de lucrări menționează surse multiple (ierarhizate, unele fiind de bază, celelalte utilizate doar pentru consultări și sugestii) care ar fi fost puse la contribuție, cu respectarea anumitor proceduri, este în măsură să indice că, măcar la nivel teoretic, acei traducători cunoșteau cerințele și tehnicile recomandate pentru o astfel de întreprindere.

Totodată, însă, se poate constata că, pe măsură ce aspectul literar se constituie, iar contactele dintre diferitele regiuni românești - aflate sub influența diferitelor culturi străine - se amplifică, textele care apar prezintă tot mai multe deosebiri în ceea ce privește concepția de la baza acestora. Dacă, spre exemplu, în secolul al XVI-lea, este reperabilă prezența unor texte destul de unitare sub aspect lingvistic, precum *Codicele Voronețean*, în secolul următor vor apărea texte precum *Noul Testament de la Bălgrad*, *Viața și petrecerea svinților* sau *Biblia de la București*, fiecare avînd alte constante. *Codicele Voronețean*,

reprezintă rodul muncii efectuate de traducători și revizori modești, dar care, foarte probabil, și-au urmat în chip firesc graiul zonei de care aparțineau, într-o încercare de a produce o traducere utilă a unui text sacru. În esență, aproximativ același lucru se poate afirma și despre *Viața și petrecerea svinților*. Amendamentele, însă, care trebuie făcute în acest caz schimbă rezultatele în mod radical. Ceea ce a urmat Dosoftei a fost graiul moldovenesc, dar sub forma unui aspect literar foarte bine constituit, care își dăduse deja proba funcționalității sale și care, pînă în secolul al XIX-lea, va deveni cea mai consistentă formă de existență a limbii române literare, fapt deja lesne de întrevăzut în vremea lui Dosoftei. Apoi, Dosoftei nu era necunoscător al altor variante literare românești și, în plus, era un bun cunoașcător al limbilor străine de cultură. Din această perspectivă, opera lui Dosoftei devine rezultatul unei opțiuni - la care nivelul său de cultură îi dă dreptul -, care se orientează conform unei anumite concepții. Această ultimă caracteristică este valabilă și pentru celelalte două texte mai sus menționate. Lucrarea de la 1648 optează mai curînd pentru construirea unui text îndreptat către cititor, în cadrul unui efort de constituire a unui aspect literar românesc doar inspirat din modelele străine, și care să-și afle, în mod explicit, resursele în sistemul limbii române și tiparele în țesătura intimă a aceluiași sistem. Spre deosebire de aceasta, lucrarea de la 1688 optează pentru un text îndreptat către sine, într-un efort de edificare a unei norme literare prin imitarea fidelă a unui model de prestigiu, altul decît cel slavon, totuși străin.

Fie că ne referim la textele secolului al XVI-lea, fie că ne referim la cele ale secolului al XVII-lea, judecînd rezultatele din perspectiva coerenței interne a fiecărui text, a celui mai înalt nivel pe care fiecare dintre acestea îl dezvoltă, cu ajustările și deosebirile de rigoare se poate afirma că marea carență a acestor texte o constituie lipsa unei consecvențe ridicate în opțiunile exprimate.

Comportamentul oscilant al traducătorilor și revizorilor decurge dintr-un complex de factori, din care cel mai important se referă la lipsa unei tradiții literare românești, cu tot ceea ce presupune aceasta, în special un cadru de traducere organizat pe baze culte și seturi de norme în limbă. De multe ori conștienți de feluritele probleme cu care se puteau întîlni, nevoiți să cîntărească opțiunile pe care activitatea lor le ridica, începînd chiar cu aceea între a traduce sau nu și încheind cu cel mai mic detaliu de ordin tipografic, bărbații secolelor al XVI-lea și al XVII-lea aleg acțiunea sub semnul optimismului resemnat pe care Dosoftei îl împărtășește cititorului: „Acestea și altele multe (carile le-am lăsat pentru graba și pentru căce că-i primejdiă să țîlcuiască neștine ceale ce-s de rîndul lui Dumnădzău, nelesne cuprinse la priceapere, pre limbă proastă) spuind înțăleptul Amfilohie (...)”².

² vs, nov., 23